

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ — Η ΣΤΑΤΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

ΤΟ ΘΕΜΑ του τί ήταν οί θρησκευείες, και του τί είναι ακόμη μερικές, είναι πολύ ταπεινωτικό για τον ανθρώπινο νοῦ. Τί πλέγμα ἀπὸ παραλογισμούς! Του κάκου ἡ πείρα λέγει «εἶναι ψέμα» και ὁ συλλογισμὸς «εἶναι παράλογο», ἡ ἀνθρωπότητα ἀκόμη περισσότερο ἀγκιστρώνεται στὸν παραλογισμό και τὴν πλάνη. Ἄν πάλι περιοριζόταν ἐδῶ! Ἄλλὰ εἶδαν τὴ θρησκεία νὰ προστάζη τὴν ἀνηθικότητα, νὰ ἐπιβάλλη τὰ ἐγκλήματα. Ὅσο πὺ χονδροειδῆς εἶναι, τόσο πύοτερη θέση κρατᾶ ὑλικά στη ζωὴ ἐνὸς λαοῦ. Ὅ,τι ἀργότερα θὰ διαμοιραστῆ στὴν ἐπιστήμη, τὴν τέχνη, τὴ φιλοσοφία, τὸ ζητᾶ και τὸ ἐπιτυχαίνει στὴν ἀρχὴ για τὸν ἑαυτὸ της μόνο. Αὐτὸ μπορεί νὰ ὀδηγήση σὲ ἑκπληξή, ὅταν ἀρχισε κανεὶς ὀρίζοντας τὸν ἀνθρώπο ὡς ὄν νοητικό.

Ἡ ἑκπληξὴ μας μεγαλώνει, ὅταν βλέπουμε ὅτι ἡ πύο ταπεινὴ δεισιδαιμονία στάθηκε για τόσο πολὺν καιρὸ παγκόσμιο γεγονός. Ὑπάρχει δὰ ἀκόμη και σήμερα. Βρίσκομε στὸ παρελθόν, θὰ βρίσκαμε ἀκόμη και σήμερα ἀνθρώπινες κοινωνίες πὺ δὲν ἔχουν οὔτε ἐπιστήμη, οὔτε τέχνη, οὔτε φιλοσοφία. Δὲν ὑπῆρξεν ὄμως ποτὲ κοινωνία χωρὶς θρησκεία.

Ποιὰ δὲ θὰ ἦταν τώρα ἡ σύγχυσή μας, ἂν συγκρίναμε τὸν ἑαυτὸ μας σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μὲ τὸ ζῶο! Πολὺ πιθανῶς τὸ ζῶο ἀγνοεὶ τὴ δεισιδαιμονία. Δὲν ξαίρομε δὰ και τί γίνεται μέσα σὲ συνειδήσεις διαφορετικὲς ἀπὸ τὴ δικὴ μας ἀλλὰ μιὰ πὺ οἱ θρησκευτικὲς καταστάσεις συνήθως μεταφράζονται μὲ στάσεις και μὲ πράξεις, κάποιο σημάδι θὰ μᾶς πληροφοροῦσε ἀσφαλῶς ἂν τὸ ζῶο ἦταν ἱκανὸ για θρησκευτικὴτητα. Εἴμαστε λοιπὸν ἀναγκασμένοι νὰ πάρουμε τὸ μέρος μας. Ὁ homo sapiens, τὸ μόνο ὄν τὸ προικισμένο μὲ λόγο, εἶναι και τὸ μόνο πὺ μπορεί νὰ ἑξαοτήση τὴν ὑπαρξὴ του ἀπὸ παράλογα πράγματα.

Μιλοῦν πολὺ για «πρωτόγονη διανόηση» πὺ θὰ ἦταν σήμερα ἡ διανόηση τῶν κατώτερων φυλῶν, πὺ ἦταν ἄλλοτε ἡ διανόηση τῆς ἀνθρωπότητας γενικά, και πὺ στὸ δικὸ της λογαριασμὸ θὰ ἔπρεπε νὰ βάλουμε τὴ δεισιδαιμονία. Ἄν περιορίζεται κανεὶς ἔτσι νὰ συναρμολογῆ ὀρισμένους τρόπους σκέψης κάτω ἀπὸ κοινὴ κατονομασία και νὰ ἀνασύρη ὀρισμένες σχέσεις ἀνάμεσά τους, κάνει ἔργο χρήσιμο και ἀπρόσβλητο: χρήσιμο, γιατὶ περιγράφουν ἑνα πεδίο ἐθνολογικῶν και ψυχολογι-

κῶν μελετῶν πού ἔχει τὸ πιὸ ὑψηλὸ ἐνδιαφέρον· ἀπρόσβλητο, γιατί διαπιστώνουν μόνο τὴν ὑπαρξὴ ὠρισμένων πίστειν καὶ ὠρισμένων πράξεων σὲ ἀνθρωπότητα λιγώτερο πολιτισμένη ἀπὸ τὴ δική μας. Σ' αὐτὸ φαίνεται, ἄλλωστε, ὅτι περιορίστηκεν ὁ Λεβὺ - Μπρὺλ στὰ ἀξιόλογα ἔργα του καὶ μάλιστα στὰ τελευταῖα. Ἀφίνουν ὁμως τότε ἀνέπαφο τὸ ζήτημα πῶς πίστεις καὶ πράξεις τόσο λίγο λογικὲς μπόρεσαν καὶ μποροῦν ἀκόμη νὰ γίνωνται ἀποδεκτὲς ἀπὸ ὄντα λογικά. Στὸ ζήτημα αὐτὸ δὲ μποροῦμε νὰ μὴ ζητήσωμε μιὰ ἀπάντηση. Θέλοντας καὶ μὴ, ὁ ἀναγνώστης τῶν ὁμορφων βιβλίων τοῦ Λεβὺ-Μπρὺλ θὰ βγάλῃ ἀπ' αὐτὰ τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἐξελίχθηκε· ἡ φυσικὴ λογικὴ δὲ θὰ ἦταν πάντα ἡ ἴδια· ἡ «πρωτόγονη διανόηση» θὰ ἀνταποκρινόταν σὲ διαφορετικὴ θεμελιώδη κατασκευὴ, πού θὰ τὴν ὑποσκέλιζεν ἡ δική μας καὶ ἡ ὁποία συναντᾶται σήμερα μόνο στοὺς ὀπισθοδρομημένους. Δέχονται ὁμως τότε ὅτι οἱ ἔξεις τοῦ πνεύματος πού τὰ ἄτομα ἀπέκτησαν στὸ πέρασμα τῶν αἰῶνων μπόρεσαν νὰ γίνουν κληρονομικὲς, νὰ τροποποιήσουν τὴ φύση καὶ νὰ δώσουν νέα διανοητικὴτητα στὸ ἀνθρώπινο γένος. Τίποτε τὸ πιὸ ἀμφίβολο. Νὰ ὑποθέσωμε ὅτι μιὰ συνήθεια πού ἀπέκτησαν οἱ γονεῖς μεταδίδεται στὸ παιδί, εἶναι ἓνα σπάνιο γεγονός, πού ὀφείλεται σὲ ὄλη τὴ συνδρομὴ περιστατικῶν πού τυχαῖα συνενώθηκαν : καμμιά ὁμως τροποποίηση γιὰ τὸ γένος δὲ θὰ προκύψῃ ἀπὸ δῶ. Ἀλλὰ τότε, ἀφοῦ ἡ κατασκευὴ τοῦ πνεύματος μένει ἡ ἴδια, ἡ πείρα πού ἀποκτοῦν οἱ διαδοχικὲς γενεὲς κατατίθεται στὸ κοινωνικὸ περιβάλλον, ἐπιστρέφεται ἀπὸ τὸ περιβάλλον αὐτὸ στὸν καθένα μας, καὶ πρέπει νὰ εἶναι ἀρκετὴ νὰ ἐξηγήσῃ γιατί δὲ σκεπτόμαστε ὅπως ὁ ἀπολίτιστος, γιατί ὁ παλιὸς ἀνθρώπος διαφέρει ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἀνθρώπο. Τὸ πνεῦμα λειτουργεῖ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις, ἀλλὰ ἴσως δὲν καταγίνεται μὲ τὴν ἴδια ὄλη, πιθανῶς γιατί ἡ κοινωνία δὲν ἔχει στίς δυὸ αὐτὲς περιπτώσεις τίς ἴδιες ἀνάγκες. Τέτοιο θὰ εἶναι τὸ συμπέρασμα τῶν ἐρευνῶν μας. Χωρὶς νὰ προτρέξωμε, ἄς περιοριστοῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ παρατήρηση ἀπάνω στοὺς «πρωτόγονους» θέτει ἀναπόφευχτα τὸ ζήτημα τῶν ψυχολογικῶν ἀρχῶν τῆς δεισιδαιμονίας, καὶ ὅτι ἡ γενικὴ κατασκευὴ τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου—ἡ παρατήρηση συνεπῶς τοῦ σημερινοῦ, τοῦ πολιτισμένου ἀνθρώπου—θὰ μᾶς φανῇ ὅτι προσφέρει ἐπαρκῆ στοιχεῖα γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος.

Τὰ ἴδια σχεδὸν θὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὴ «συλλογικὴ» καὶ ὄχι

Οἱ δυὸ πηγὲς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας

πιά «πρωτόγονη» διάνοια. Κατὰ τὸν Αἰμίλιο Ντυρκέμ, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ζητοῦμε γιὰ τὰ πράγματα στὰ ὅποια τούτη ἢ ἐκείνη ἡ θρησκεία ζητᾶ νὰ πιστεύωμε «παρουσιάζουν ἄποψη πὺν τόσο ταράσσει τὸν ἀτομικὸν λόγο. Ἀπλούστατα γιὰ τὴν παρῶν τῶν παρουσιάζει ἡ θρησκεία δὲν εἶναι ἔργο τοῦ ἀτομικοῦ ἀλλὰ τοῦ συλλογικοῦ πνεύματος. Εἶναι λοιπὸν φυσικὸν τὸ πνεῦμα αὐτὸ νὰ φαντάζεται τὴν πραγματικότητα ἄλλιως ἀπὸ τὸ δικὸν μας, ἀφοῦ ἄλλη εἶναι ἡ φύση του. Ἡ κοινωνία ἔχει τὸ δικὸν της τρόπο ὑπαρξεως, τὸν ἰδιαίτερον τρόπο της, ἔχει καὶ δικὸν της λοιπὸν τρόπο νὰ σκέπτεται» (1). Πρόθυμα δεχόμεστε κι ἐμεῖς ὅτι ὑπάρχουν συλλογικὲς παραστάσεις, πὺν ἔχουν κατατεθῆ ἡ στοὺς θεσμοὺς, τὴν γλῶσσα, τὰ ἤθη. Τὸ σύνολόν τους ἀποτελεῖ τὸν κοινωνικὸν νοῦ, συμπληρωματικὸν τοῦ ἀτομικοῦ νοῦ. Δὲ βλέπομε ὅμως πῶς οἱ δύο αὐτὲς διανοητικότητες θὰ διαφωνοῦσαν, καὶ πῶς θὰ μπορούσε ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ «ταράσσει» τὴν ἄλλη. Τίποτε τὸ παρόμοιον δὲ λέγει ἡ πείρα, καὶ δὲ μᾶς φαίνεται νὰ ἔχη καθόλου δίκιον ἡ κοινωνιολογία νὰ τὸ ὑποθέτῃ. Ἄν ἔκριναν ὅτι ἡ φύση στηρίχθηκε στὸ ἄτομον, ὅτι ἡ κοινωνία γεννήθη ἀπὸ τυχαῖον γεγονὸς ἢ ἀπὸ σύμβαση, θὰ μπορούσαν νὰ προχωρήσουν στὴ θέσιν τους αὐτὴ ὡς τὸ ἄκρον καὶ νὰ ἰσχυριστοῦν ὅτι αὐτὴ ἡ συνάντησις τῶν ἀτόμων, παραβλητῆ μὲ συνάντησις ἀπλῶν σωμάτων πὺν ἐνώνονται σὲ μιὰ χημικὴ ἔνωσις, ἔκαμε νὰ ξεπεταχθῆ μιὰ συλλογικὴ διάνοια, τῆς ὁποίας μερικὲς παραστάσεις θὰ διαταράξουν τὸν ἀτομικὸν λόγο. Κανεὶς ὅμως δὲν ἀποδίδει πιά στὴν κοινωνία τυχαῖα ἢ συμβατικὴ ἀρχή. Ἄν εἶχε κανεὶς νὰ κάμῃ στὴν κοινωνιολογία κάποια μομφή, θάταν μᾶλλον ὅτι στηρίζεται πολὺ πρὸς τὴν ἄλλη κατεύθυνσις : κάποιος ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους της θάβλεπε στὸ ἄτομον μιὰ ἀφαίρεσις, καὶ στὸ κοινωνικὸν σῶμα τὴν μοναδικὴν πραγματικότητά. Ἄλλὰ τότε, πῶς ἡ συλλογικὴ διανοητικότης δὲ θάταν προσχηματισμένη μέσα στὴν ἀτομικήν ; Πῶς, κάνοντας ἡ φύση τὸν ἄνθρωπον «πολιτικὸν ζῶον», θὰ εἶχε ἔτσι διαθέσει τὸν ἀνθρώπινον νοῦν, ὥστε νὰ αἰσθάνεται τὸν ἑαυτὸν τοῦ ἔξω ἀπὸ τὰ ὅριά του ὅταν σκέπτεται «πολιτικῶς» ; Ὅσον ἀφορᾶ ἡμᾶς, νομίζομε ὅτι ποτὲ δὲ θὰ κυττάξῃ κανεὶς ἀρκετὰ τὸν κοινωνικὸν τοῦ προσορισμόν, ὅταν μελετᾶ τὸ ἄτομον. Ἐπειδὴ ἡ ψυχολογία ἀμέλησε νὰ τὸ κάμῃ, γι' αὐτὸ προόδευσε τόσο λίγο πρὸς ὠρισμένες κατευθύνσεις. Δὲ μιλῶ γιὰ

1. Année sociologique, 2ος τόμος, σ. 29 κέ.

τὸ ἐνδιαφέρον πὺ θὰ εἶχε νὰ μελετήσῃ κανεὶς σὲ βάθος ὠρι-
 σμένες ἀνώμαλες ἢ νοσηρὲς καταστάσεις πὺ προὔποθέτουν ἀνά-
 μεσα στὰ μέλη μιᾶς κοινωνίας, ὅπως ἀνάμεσα στὶς μέλισσες τῆς
 κυψέλης, μιὰ ἀδιόρατη ἀναστόμωση: μακρὺ ἀπὸ τὴν κυ-
 ψέλη ἢ μέλισσα μαραίνεται καὶ σβύνει· ἀπομονωμένος ἀπὸ
 τὴν κοινωνία ἢ μὴ μετέχοντας ἀρκετὰ στὴν προσπάθειά της,
 ὁ ἄνθρωπος ὑποφέρει ἀπὸ ἀνάλογη, ἴσως, ἀρρώστεια, πὺ
 πολὺ λίγο μελετήθηκεν ὡς τώρα καὶ πὺ τὴν ὀνομάζουν
 πλήξη· ὅταν ἢ ἀπομόνωση παρατείνεται, ὅπως γίνεται σὲ φυ-
 λακίσεις, ἐκδηλώνονται χαρακτηριστικὲς διανοητικὲς διαταρα-
 χές. Στὰ φαινόμενα αὐτὰ θὰ ἄξιζε νὰ ἀνοίγε κιάλας ἢ ψυ-
 χολογία ἕνα εἰδικὸ λογαριασμὸ· θὰ ἄφηνεν ὁμορφα κέρδη. Ἄλλὰ
 ὅ,τι εἶπαμε δὲν εἶναι ἀρκετό. Τὸ μέλλον μιᾶς ἐπιστήμης ἐξαρτᾶ-
 ται ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἀπὸ τὴν ἀρχὴ διαχωρίζει τὸ
 ἀντικείμενό της. Ἄν εἶχε τὴν τύχη νὰ τὸ κόψη κατὰ τὶς φυσι-
 κές του ἀρθρώσεις, σὰν τὸν καλὸ μάγειρο γιὰ τὸν ὁποῖο μιᾶ ὁ
 Πλάτων, λίγη σημασία ἔχει ὁ ἀριθμὸς τῶν κομματιῶν πὺ θὰ
 ἔχη κόψει: ἐπειδὴ ὁ κατατεμαχισμὸς θὰ ἔχη προετοιμάσει
 τὴν ἀνάλυση στὰ στοιχεῖα, θὰ κατέχωμε στὸ τέλος μιὰ ἀπλοποιη-
 μένη παράσταση τοῦ συνόλου. Αὐτὸ δὲν τὸ ἀντιλήφθηκεν ἢ ψυ-
 χολογία μας ὅταν ὀπισθοχώρησε μπροστὰ σὲ ὠρισμένες ὑποδιαί-
 ρεσεις. Θέτει, λόγου χάρη, γενικὲς ἱκανότητες γιὰ ἀντίληψη, γιὰ
 ἐρμηνεία, γιὰ κατανόηση, χωρὶς νὰ διερωτηθῆ μήπως διαφορε-
 τικοὶ μηχανισμοὶ θὰ ἔμπαιναν στὴ μέση κατὰ πὺ οἱ ἱκανότητες
 αὐτὲς ἐφαρμόζονται σὲ πρόσωπα ἢ σὲ πράγματα, κατὰ πὺ ὁ
 νοῦς θὰ ἦταν βυθισμένος ἢ ὄχι στὸ κοινωνικὸ περιβάλλον. Καὶ
 ὅμως οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι διατυπώνουν κιάλας τούτη τὴ διάκριση
 καὶ τὴν ἔχουν παραδώσει στὴ γλῶσσα: δίπλα στὶς αἰσθήσεις,
 πὺ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὰ πράγματα, θέτουν τὸ bon sens,
 τὴν ὑγιᾶ αἰσθήση, πὺ ἀφορᾶ τὶς σχέσεις μας μὲ τὰ πρόσωπα.
 Πῶς νὰ μὴ παρατηρήσωμε ὅτι μπορεῖ νὰ ναι κανεὶς βαθὺς μαθη-
 ματικός, σοφὸς φυσικός, λεπτὸς ψυχολόγος στὴν ἀνάλυση τοῦ
 ἑαυτοῦ του, καὶ ὅμως νὰ καταλαβαίνει ἀπὸ τὴν ἀνάποδη τὶς πρά-
 ξεις τοῦ ἄλλου, νὰ ὑπολογίζη κακὰ τὶς δικές του, ποτὲ νὰ μὴ
 προσαρμόζεται στὸ περιβάλλον, νὰ τοῦ λείπη τέλος τὸ bon sens,
 ἢ ὑγιᾶς αἰσθήση; Ἡ μανία καταδιώξεως, πὺ ἀκριβῶς ἢ μανία
 ἐρμηνείας, αὐτὴ δείχνει ὅτι ἢ ὑγιᾶς αἰσθήση, μπορεῖ νὰ ὑποστῇ
 βλάβη, ἐνῶ ἢ ἱκανότητα τοῦ λόγου παραμένει ἀνέπαφη. Ἡ σοβα-
 ρότητα πὺ ἔχει αὐτὴ ἢ πάθηση, ἢ πεισματάρικη ἀντίστασή
 της σὲ κάθε θεραπεία, τὸ γεγονὸς ὅτι γενικὰ βρίσκουν προδο-

μους της στο πιο απόμακρο παρελθόν του ασθενούς, όλα αυτά φαίνεται να υποδεικνύουν καλά ότι πρόκειται για βαθειά ψυχική ανεπάρκεια, που γεννήθηκε μαζί με τον ασθενή και με έντελως ξεκαθαρισμένα τα όριά της. Η ύγιης αίσθηση, που θα μπορούσε κανείς να την ονομάσει κοινωνική αίσθηση, είναι λοιπόν εμφυτη στον ομαλό άνθρωπο, σαν την ικανότητα της όμιλίας, που εξ ίσου προϋποθέτει την ύπαρξη της κοινωνίας και που δεν είναι για αυτό λιγώτερο σχεδιαγραφημένη στους άτομους οργανισμούς. Είναι δα και δύσκολο να δεχτούμε ότι η φύση, η οποία έθεσε την κοινωνική ζωή στο άκρο των δυο μέγάλων γραμμών της εξέλιξης, στο ύμενόπτερο και στον άνθρωπο, κανόνισε από πριν όλες τις λεπτομέρειες της δραστηριότητας κάθε μυρμηγκιού στη μυρμηγκοφωλιά και αμέλησε να δώσει στον άνθρωπο κατευθυντήριες γραμμές, τουλάχιστο γενικές, για την έναρμόνιση της διαγωγής του με τη διαγωγή των ομοίων του. Οί ανθρώπινες κοινωνίες χωρίς αμφιβολία διαφέρουν από τις κοινωνίες των εντόμων, γιατί αφήνουν απροσδιόριστη την πορεία των ατόμων, όπως δα και τη συλλογική πορεία. Μά αυτό σημαίνει ότι στη φύση του ατόμου είναι προσηματισμένες οι πράξεις, ενώ στη φύση του ανθρώπου μόνο η λειτουργία. Η λειτουργία λοιπόν δέ λείπει για αυτό λιγώτερο, οργανωμένη μέσα στο άτομο για να εξασκηθῆ μέσα στην κοινωνία. Πως τότε θα υπῆρχε στην κοινωνία κοινωνική διανοητικότητα επιπρόσθετη, ικανή μάλιστα να φέρη σέ σύγχυση την ατομική διανοητικότητα; Πως δέ θα ἦταν ἡ πρώτη εμφυτη μέσα στη δεύτερη; Τὸ πρόβλημα πού ἐθέταμε, νὰ μάθωμε δηλαδή πῶς παράλογες δεισιδαιμονίες μπόρεσαν καὶ μποροῦν ἀκόμη νὰ κυβερνοῦν τὴ ζωὴ λογικῶν ὄντων, παραμένει λοιπὸν ἀκέραιο. Ἐλέγαμε ὅτι τοῦ κάκου μιλοῦν γιὰ πρωτόγονη διανοητικότητα, τὸ πρόβλημα δὲν ἀφορᾷ λιγώτερο τὴν ψυχολογία τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου. Θὰ προσθέσωμε ὅτι τοῦ κάκου μιλοῦν γιὰ συλλογικὲς παραστάσεις, τὸ ζήτημα δὲν τίθεται λιγώτερο γιὰ τὴν ψυχολογία τοῦ ατομικοῦ ἀνθρώπου.

Μά πρώτα πρώτα ἡ δυσκολία δέ θαρχόταν ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ψυχολογία μας δέ νοιάζεται ἀρκετὰ νὰ υποδιαγοῖ τὸ ἀντικείμενό της σύμφωνα μὲ τις σημαδεμένες ἀπὸ τὴ φύση γραμμές; Οἱ παραστάσεις πού γεννοῦν δεισιδαιμονίες ἔχουν κοινὸ χαραχτῆρα νὰ εἶναι «φαντασματικές». Ἡ ψυχολογία τις ἀναφέρει σέ μιὰ γενικὴ ικανότητα, τὴ φαντασία. Κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπικεφαλίδα θὰ κατατάξῃ κιόλας τις ἀνακαλύψεις καὶ τις ἐφευρέσεις τῆς ἐπιστήμης, τις ἐπιτεύξεις τῆς τέχνης. Γιατί

ὅμως νὰ συγκεντρῶνῃ κανεὶς μαζὶ πράγματα τόσο διαφορετικά, νὰ τοὺς δίνῃ τὸ ἴδιο ὄνομα, καὶ νὰ ὑποβάλλῃ ἔτσι τὴν ἰδέα ὅτι συγγενεύουν ; Εἶναι μόνο καὶ μόνο γιὰ τὴν εὐκολία τῆς γλώσσας, καὶ γιὰ τὸν ἐντελῶς ἀρνητικὸ λόγον ὅτι οἱ διάφορες αὐτὲς ἐργασίες δὲν εἶναι οὔτε ἀντίληψη, οὔτε μνήμη, οὔτε λογικὴ ἐργασία τοῦ πνεύματος. Ἄς συμφωνήσωμε λοιπὸν νὰ ξεχωρίσωμε τὶς «φαντασματικὰς» παραστάσεις, καὶ ἄς ὀνομάσωμε «μυθοποίηση» ἢ «μῦθος» τὴν πράξιν πού τις κάνει νὰ ἀναπηδοῦν. Αὐτὸ θὰ εἶναι ἓνα πρῶτον βῆμα πρὸς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος. Ἄς παρατηρήσωμε τώρα ὅτι ἡ ψυχολογία, ὅταν ἀποσυνθέτῃ τὴν δραστηριότητα τοῦ πνεύματος σὲ ἐνέργειες, δὲν ἀσχολεῖται ἀρκετὰ νὰ μάθῃ σὲ τί χρησιμεύει ἢ κάθε μιά τους : γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἢ ὑποδιαίρεση πολὺ συχνὰ εἶναι ἀνεπαρκῆς ἢ τεχνητὴ. Ὁ ἄνθρωπος χωρὶς ἀμφιβολία μπορεῖ νὰ ὀνειροπολῇ ἢ νὰ φιλοσοφῇ, ἀλλὰ ὀφείλει πρῶτον πρῶτον νὰ ζήσῃ· καμμιά ἀμφιβολία ὅτι ἡ ψυχολογικὴ μας κατασκευὴ δὲ στηρίζεται στὴν ἀνάγκη νὰ διατηρήσῃ καὶ νὰ ἀναπτύξῃ τὴν ἀτομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ. Ἄν ἡ ψυχολογία δὲ ρυθμίζεται ἀπάνω σ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἀναγκαστικὰ θὰ παραμορφώσῃ τὸ ἀντικείμενό της. Τί θὰ ἔλεγαν γιὰ τὸ σοφὸ πού θὰ ἔκανε τὴν ἀνατομία τῶν ὀργάνων καὶ τὴν ἱστολογία τῶν ἰσθμῶν χωρὶς νὰ τὸν ἀπασχολῇ ὁ προορισμὸς των ; Θὰ κινδύνευε νὰ διαιρῇ λάθος, νὰ συγκεντρῶνῃ σὲ ομάδες λάθος. Ἄν τὴν λειτουργία τὴν καταλαβαίνωμε μόνο ἀπὸ τὴν κατασκευὴν της, δὲν μπορούμε νὰ ξεχωρίσωμε τὶς μεγάλες γραμμὰς τῆς κατασκευῆς χωρὶς νάχωμε μιὰ ἰδέαν τῆς λειτουργίας. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ πραγματευόμεσθε τὸ πνεῦμα σὰ νὰ ἦταν ὅ,τι εἶναι «γιὰ τὸ τίποτε, γιὰ τὴν εὐχαρίστησιν». Δὲν πρέπει νὰ λέμε : ἀφοῦ τέτοια εἶναι ἡ κατασκευὴ του, τέτοια χρησιμοποίησιν τῆς ἔκαμε. Ἀντίθετα τὸ ὄφελος πού ἔβγαλε, αὐτὸ θὰ προσδιώρισεν τὴν κατασκευὴν του· πάντως ἔδῳ εἶναι ὁ μῦθος πού θὰ ὀδηγήσῃ στὴν ἐρευναν. Ἄς κοιτάξωμε τότε, στὴν περιοχὴ τῆς «φαντασίας» τὴν διωρισμένην ἀόριστα καὶ δίχως ἀμφιβολία τεχνητὰ, τὴ φυσικὴ διατομὴν πού ὀνομάσαμε μυθοποίηση καὶ ἄς δοῦμε σὲ τί μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῇ καλὰ μὲ φυσικὸν τρόπο. Ἀπ' αὐτὴ τὴν λειτουργίαν ἐξαρτῶνται τὸ μυθιστόρημα, τὸ δράμα, ἢ μυθολογία μὲ ὅ,τι ἦταν πρὶν ἀπ' αὐτήν. Δὲν εἶχεν ὅμως πάντα μυθιστοριογράφους καὶ δραματογράφους, ἐνῶ ποτὲ δὲν ἔλειπεν ἀπὸ τὴν ἀνθρωπότητα ἡ θρησκεία. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι ποιήματα καὶ φαντασίες κάθε λογῆς ἦρθαν ἐπιπρόσθετα, ἐπωφε-

λήθησαν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πνεῦμα ἤξαιρε νὰ κάνη μύθους, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ θρησκεία ἦταν ὁ λόγος τῆς ὑπαρξῆς τῆς μυθοποιητικῆς λειτουργίας : σχετικὰ μὲ τὴ θρησκεία, τούτη ἢ λειτουργία θὰ ἦταν ἀποτέλεσμα καὶ ὄχι αἰτία. Ἐνάγκη, ἴσως ἀτομική, πάντως κοινωνική, θὰ ἀπαίτησεν ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο τὸ εἶδος τῆς ἐνεργητικότητος. Ἐὰν ἀναρωτηθοῦμε ποιά ἦταν ἡ ἀνάγκη. Πρέπει νὰ παρατηρήσωμε ὅτι ὁ μῦθος, ὅταν εἶναι ἀποτελεσματικός, εἶναι σὰ μιὰ φρεναπάτη πού γεννιέται : μπορεῖ νὰ ἐναντιώνεται στὴν κρίση καὶ τὸ συλλογισμό, πού εἶναι οἱ καθαρὰ νοητικὲς ἱκανότητες. Ἀλλά, τί θὰ ἔκανε ἡ φύση, ἀφοῦ εἶχε δημιουργήσει νοητικὰ ὄντα, ἂν ἤθελε νὰ προλάβη μερικὸν κινδύνους τῆς διανοητικῆς ἐνέργειας χωρὶς νὰ διακυβεύσῃ τὸ μέλλον τοῦ νοῦ ; Ἡ παρατήρηση μᾶς προμηθεύει τὴν ἀπάντησιν. Σήμερα, στὴν πλήρη ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστήμης, βλέπομε τοὺς πῶς ὁμορφους συλλογισμοὺς τοῦ κόσμου νὰ γκρεμίζονται μπροστὰ σὲ ἕνα πείραμα : τίποτε δὲν ἀντιστέκεται στὰ πράγματα. Ἐὰν λοιπὸν ὁ νοῦς ἔπρεπε νὰ συγκρατηθῇ, στὴν ἀρχή, σὲ μιὰ ἐπικίνδυνη κατωφέρεια γιὰ τὸ ἄτομο καὶ τὴν κοινωνία, αὐτὸ δὲν μποροῦσε νὰ γίνῃ παρὰ μόνο μὲ φαινομενικὲς διαπιστώσεις, μὲ φαντάσματα γεγονότων : ἀφοῦ ἔλειπε τὸ πραγματικὸ πείραμα, ἔπρεπε νὰ διεγείρῃ ἡ φύση μιὰ παραποίηση πειράματος. Ἐνας φανταστικὸς μῦθος, ἂν ἢ εἰκόνα εἶναι ζωηρὴ καὶ καταθλιπτική, θὰ μπορέσῃ νὰ μιμηθῇ ἀκριβῶς τὴν ἀντίληψιν, καὶ μ' αὐτὸ νὰ ἐμποδίσῃ ἢ νὰ τροποποιήσῃ τὴν πράξιν. Πείρα συστηματικὰ σφαιρική, πού ὁρθώνεται μπροστὰ στὸ νοῦ, θὰ μπορέσῃ νὰ τὸν σταματήσῃ τὴ στιγμὴ πού θὰ προχωροῦσε πολὺ μακρὰ στὶς συνέπειες πού συνάγει ἀπὸ τὴν ἀληθινὴν πείρα. Ἐτσι λοιπὸν θὰ εἶχε προχωρήσει ἡ φύση. Κάτω ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ὅρους, δὲ θὰ δοκιμάζαμε ἕκπληξιν βρίσκοντας ὅτι ὁ νοῦς, μόλις διαμορφώθηκε, ὑπέστη τὴν εἰσβολὴν τῆς δεισιδαιμονίας, ὅτι τὸ ὄν τὸ οὐσιωδῶς νοητικὸ εἶναι φυσικὰ δεισιδαίμων, καὶ ὅτι δεισιδαίμονες εἶναι μόνο τὰ νοητικὰ ὄντα.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τότε θὰ προβάλλουν ἄλλα ἐρωτήματα. Πρῶτα πρῶτα θὰ πρέπει νὰ ἀναρωτηθοῦμε μὲ περισσότερη ἀκρίβεια σὲ τί χρησιμεύει ἡ μυθοποιητικὴ λειτουργία, καὶ ποιὸν κίνδυνον ἤθελε νὰ προλάβῃ ἡ φύση. Χωρὶς νὰ ἐμβαθύνωμε ἀκόμη αὐτὸ τὸ σημεῖον, ἄς παρατηρήσωμε ὅτι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα μπορεῖ νὰ εἶναι στὴν ἀλήθειαν ἢ στὸ ψέμα, ἀλλὰ καὶ στὴ μιὰ ὅπως καὶ στὴν ἄλλη περίπτωσιν, ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ κατεύθυνσιν πού ἀκολουθῆσεν, τραβάει ἴσια μπροστὰ του : ἀπὸ συνέ-

πεια σὲ συνέπεια, ἀπὸ ἀνάλυση σὲ ἀνάλυση βυθίζεται περισσό-
 τερ στὴν πλάνη, ὅπως ἀνοίγεται διάπλατα πρὸ τέλεια στὴν ἀλή-
 θεια. Γνωρίζομε μόνο ἀνθρωπότητα πού ἔχει κίόλας ἐξελιχθῆ,
 γιατί «οἱ πρωτόγονοι» πού παρατηροῦμε σήμερα εἶναι γέροι ὅσο
 καὶ μεῖς, καὶ τὰ στοιχεῖα ἀπάνω στὰ ὅποια δουλεύει ἡ ἱστορία
 τῶν θρησκευτῶν ἀνήκουν σὲ παρελθὸν σχετικὰ πρόσφατο. Ἡ ἄ-
 πειρη ποικιλία θρησκευτικῶν πίστεων μὲ τίς ὁποῖες ἔχομε νὰ
 κάμωμε εἶναι λοιπὸν ἀποτέλεσμα μακρᾶς γενεσιουργίας. Ἀπὸ
 τὸ παράλογο ἢ τὸ παράξενο πού ἔχουν, μπορεῖ κανεὶς χωρὶς
 ἀμφιβολία νὰ συμπεράνη κάποιον προσανατολισμὸ πρὸς τὸ παρά-
 ξενο ἢ τὸ παράλογο στὴν πορεία ὠρισμένης λειτουργίας τοῦ
 πνεύματος· τὰ χαρακτηριστικὰ ὅμως αὐτὰ πιθανὸ νὰ τονίστη-
 καν τόσο γιατί ἡ πορεία τράβηξε τόσο μακρῶν : κυττάζοντας
 μόνο τὴν ἴδια τὴν κατεύθυνση, θὰ ξαφνιαστῆ κανεὶς λιγώτερο
 ἀπὸ τὸ ἄλογο πού ἔχει ἡ τάση καὶ θὰ συλλάβῃ ἴσως τὴ χρησι-
 μότητά της. Ποιὸς ξαίρει μάλιστα ἂν οἱ πλάνες στὶς ὁποῖες
 κατέληξε δὲν εἶναι οἱ παραμορφώσεις, ὠφέλιμες τότε στὸ
 γένος, ἀλήθειας πού ἀργότερα θὰ παρουσιαζόταν σὲ ὠρισμένα
 ἄτομα; Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι ὅλο. Μπαίνει δεύτερο ἐρώτημα, στὸ
 ὅποιο θὰ πρέπει μάλιστα νὰ ἀπαντήσωμε πρῶτα : ἀπὸ ποῦ ἔρ-
 χεται αὐτὴ ἡ τάση ; συνδέεται μὲ ἄλλες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς ;
 Μιλούσαμε γιὰ πρόθεση τῆς φύσης : ἦταν μιὰ μεταφορικὴ ἔκ-
 φραση, βολικὴ στὴν ψυχολογία ὅπως καὶ στὴ βιολογία· ἐδηλώ-
 ναμε ἔτσι ὅτι ἡ διάταξη πού τηρεῖται ὑπηρετεῖ τὸ συμφέρον
 τοῦ ἀτόμου ἢ τοῦ γένους. Ἡ ἔκφραση ὅμως εἶναι θολή, καὶ
 θὰ λέγαμε, γιὰ περισσότερη ἀκρίβεια, ὅτι ἡ τάση πού ἐξετάζομε
 εἶναι ἐνστικτο, ἂν δὲ συνέβαινε στὴ θέση τοῦ ἐνστίκτου ἀκρι-
 βῶς νὰ ἀναπηδοῦν μέσα στὸ πνεῦμα τοῦτες οἱ «φαντασματι-
 κές» εἰκόνες.—Παίζουν ρόλο πού θὰ μπορούσε νὰ ἔχη ἀνατεθῆ
 στὸ ἐνστικτο, κι ἔτσι θὰ γινόταν, δίχως ἀμφιβολία, σὲ ὄν στε-
 ρημένο ἀπὸ νοῦ. Ἄς ποῦμε προσωρινὰ ὅτι εἶναι δυνητικὸ
 ἐνστικτο, ἐννοώντας μὲ τοῦτο ὅτι στὸ ἄκρο ἄλλης γραμ-
 μῆς τῆς ἐξέλιξης, στὶς κοινωνίες τῶν ἐντόμων, βλέπομε τὸ
 ἐνστικτο νὰ προκαλῆ μηχανικὰ διαγωγή παραβλητὴ, γιὰ τὴ χρη-
 σιμότητά της, μ' αὐτὴν πού ὑποβάλλουν στὸν ἄνθρωπον, τὸ νοη-
 τικὸ καὶ ἐλεύθερο, εἰκόνες δῆθεν παραλογιστικές. Ἀλλὰ ὅταν
 κανεὶς ἀνακαλῆ ἔτσι διαφορετικὲς καὶ συμπληρωματικὲς ἀναπτύ-
 ξεις πού θὰ ἀπέληγαν ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος σὲ πραγματικὰ ἐνστικτα
 καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος σὲ δυνητικὰ ἐνστικτα, δὲ σημαίνει ὅτι
 λέγει τὴ γνώμη του γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ζωῆς ;

Ε. ΜΑΥΣ ΚΑΡΗ
 ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Τέτοιο είναι, πράγματι, τὸ πιὸ πλατὺ ζήτημα πὸν θέτει τὸ δεύτερο ἐρώτημά μας. Τὸ περιλάμβανε δὲ κιόλας ἔμμεσα τὸ πρῶτο ἐρώτημα. Πῶς νὰ ἀναφέρωμε σὲ ζωτικὴ ἀνάγκη τοὺς μύθους πὸν ὀρθώνονται μπροστὰ στὸ νοῦ, καὶ κάποτε ἐνάντια στὸ νοῦ, ἂν δὲν ἔχωμε προσδιορίσει τις θεμελιώδεις ἀπαιτήσεις τῆς ζωῆς; Τὸ ἴδιο αὐτὸ πρόβλημα θὰ τὸ ξαναβροῦμε πιὸ ξεκάθαρο, ὅταν θὰ ἐγερωθῇ μιὰ ἐρώτηση πὸν δὲ μπορούμε νὰ τὴν ἀποφύγωμε: πῶς ἢ θρησκεία ἐπέζησε στὸν κίνδυνο πὸν τὴν ἔκαμε νὰ γεννηθῇ; Πῶς, ἀντὶ νὰ ἐξαφανισθῇ, μεταμορφώθηκε μόνο; Γιατί ὑπάρχει τὴν ὥρα πὸν ἡ ἐπιστήμη ἤρθε νὰ πληρώσῃ τὸ κενό, ἐπικίνδυνο ἀλήθεια, πὸν ἡ νόηση ἄφηνε ἀνάμεσα στὴ μορφὴ τῆς καὶ τὴν ὕλη τῆς; Δὲ θάταν γιατί κάτω ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς σταθερότητας πὸν διαδηλώνει ἡ ζωὴ, σ' αὐτὸ τὸ σταμάτημα ἢ μᾶλλον τὸ στριφογύρισμα ἐπὶ τόπου πὸν εἶναι ἡ συντήρηση τοῦ γένους, ὑπάρχει κάποια ἀπαίτηση γιὰ κίνηση πρὸς τὰ ἔμπρός, κάποιο ἀπομεινάρι ἀπὸ ὠθήση, μιὰ ζωτικὴ ὁρμή; Γιὰ τὴν ὥρα ὅμως θὰ εἶναι ἀρκετὲς οἱ δυὸ πρῶτες ἐρωτήσεις. Καὶ ἡ μιὰ καὶ ἡ ἄλλη μᾶς ἐπαναφέρουν στὶς ἀπόψεις πὸν ἄλλοτε παρουσιάσαμε γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ζωῆς. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς δὲν ἦταν καθόλου ὑποθετικές, ὅπως φάνηκαν μερικοὶ ὅτι πιστεύουν. Μιλώντας γιὰ «ζωτικὴ ὁρμή» καὶ γιὰ δημιουργικὴ ἐξέλιξη περισφίγγαμε τὴν πείρα ἀπὸ ὅσο πιὸ κοντὰ μπορούσαμε. Ἄρχίζουν νὰ τὸ παρατηροῦν, ἀφοῦ ἡ θετικὴ ἐπιστήμη, καὶ μόνο μὲ τὸ νὰ ἐγκαταλείπη ὠρισμένες θέσεις ἢ νὰ τις δίνη γιὰ ἀπλὲς ὑποθέσεις, πλησιάζει περισσότερο τις ἀπόψεις μας. Κάνοντάς τες δικές τῆς, θάπαιρνε πίσω δικὰ τῆς ἀγαθὰ.

Ἄς ἐπανέλθωμε λοιπὸν σὲ μερικὰ χτυπητὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ζωῆς καὶ ἄς σημειώσωμε τὸν καθαρὰ ἐμπειρικὸ χαραχτῆρα τῆς ἀντίληψης τῆς «ζωτικῆς ὁρμῆς». Εἶναι, ἐλέγαμε, δυνατὸ νὰ ἀναλυθῇ τὸ ζωτικὸ φαινόμενο σὲ φυσικὰ καὶ χημικὰ φαινόμενα; Ὅταν ὁ φυσιολόγος τὸ βεβαιώνῃ, ἐννοεῖ, συνειδητὰ ἢ ἀσύνειδα, ὅτι ὁ ρόλος τῆς φυσιολογίας εἶναι νὰ ἀναζητήσῃ τί χημικὸ καὶ φυσικὸ ὑπάρχει μέσα στὸ ζωτικὸ, ὅτι δὲ θὰ μπορούσε νὰ προσδιορίσῃ κανεὶς προκαταβολικὰ ἓνα τέρμα σ' αὐτὴ τὴν ἔρευνα, καὶ ὅτι, ἀφοῦ εἶναι ἔτσι, θὰ πρέπει νὰ προχωρῇ κανεὶς σὰν νὰ μὴ ἐπρόκειτο ἢ ἔρευνα νὰ ἔχη τέρμα: μόνο ἔτσι θὰ τραβήξῃ ἔμπρός. Θέτει λοιπὸν κανόνα μεθόδου· δὲ διατυπώνει γεγονός. Ἄς στηριχθοῦμε τότε στὸ πείραμα: θὰ ποῦμε—καὶ ἀρκετοὶ βιολόγοι τὸ ἀναγνωρίζουν— ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι ὅσο ποτὲ μακριὰ ἀπὸ μιὰ φυσικοχημικὴ ἐξήγηση τῆς ζωῆς. Αὐτὸ ἀκριβῶς διαπιστώναμε

πρῶτα πρῶτα, ὅταν μιλούσαμε γιὰ ζωτικὴ ὁρμή. — Τώρα, μιὰ καὶ τεθῆ ἢ ζωὴ, πῶς θὰ ἀναπαραστήσωμε τὴν ἐξέλιξή της; Μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι τὸ πέρασμα ἀπὸ ἓνα εἶδος σὲ ἄλλο, ἔγινε μὲ σειρὰ ἀπὸ μικρὰς ἀλλοιώσεις, ἐντελῶς τυχαῖες, πού τις διατήρησεν ἢ ἐπιλογή καὶ τις ἐστερέωσεν ἢ κληρονομικότητα. Ἄν ὅμως ἀναλογισθῆ τὸν ὑπερβολικὰ μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ ἀλλοιώσεις ἐναρμονισμένες τῆ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη καὶ συμπληρωματικὰς τῆ μιὰ στὴν ἄλλη, πού πρέπει νὰ παραχθοῦν, γιὰ νὰ ἐπωφεληθῆ ἀπ' αὐτὰς ὁ ὄργανισμός, ἢ ἀπλῶς γιὰ νὰ μὴν ὑποστῆ καμμιά βλάβη, ἀναρωτιέται τότε, πῶς κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὰς, παρμένη χωριστά, θὰ διατηρηθῆ μὲ ἐπιλογή καὶ θὰ περιμένη ἐκεῖνες πού θὰ τὴ συμπληρώσουν. Μόνη της, πολὺ συχνὰ δὲ χρησιμεύει σὲ τίποτε· ἀκόμη μπορεῖ νὰ παρενοχλῆ ἢ καὶ νὰ παραλύῃ τὴ λειτουργία. Ὄταν λοιπὸν ἐπικαλῆται κανεὶς μιὰ σύνθεσιν τοῦ τυχαίου μὲ τὸ τυχαῖο, χωρὶς νὰ ἀποδίδῃ σὲ καμμιά εἰδικὴ αἰτία τὴ διεύθυνσιν, πού παίρνει ἡ ζωὴ στὴν ἐξέλιξή της, ἐφαρμόζει ἐκ τῶν προτέρων τὴν ἀρχὴ τῆς οἰκονομίας πού τὴ συνιστοῦν στὴ θετικὴ ἐπιστήμη, δὲ διαπιστώνει ὅμως καθόλου ἓνα γεγονός, καὶ ἔρχεται ἀμέσως νὰ σκοντάψῃ σὲ ἀνυπερβλητὰς δυσκολίας. Τούτῃ ἢ ἀνεπάρκειαν τοῦ δαρβινισμοῦ εἶναι τὸ δεύτερο σημεῖο πού παρατηρήσαμε ὅταν μιλούσαμε γιὰ ζωτικὴ ὁρμή: στὴ θεωρίαν ἀντιθέταμε ἓνα γεγονός· διαπιστώναμε ὅτι ἡ ἐξέλιξις τῆς ζωῆς ἐπιτελεῖται σὲ κατευθύνσεις ὠρισμένες. Οἱ κατευθύνσεις, τώρα, αὐτὰς χαράζονται στὴ ζωὴ ἀπὸ τοὺς ὄρους μὲ τοὺς ὁποίους ἐξελίσσεται; Θάπρεπε τότε νὰ δεχτοῦμε ὅτι οἱ τροποποιήσεις πού ὑφίσταται τὸ ἄτομο περνοῦν στοὺς ἀπογόνους του, τουλάχιστο ἀρκετὰ κανονικὰ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν λόγου χάριν τὴ βαθμιαία πὺ πολὺπλοκὴ συμπλοκὴ ἑνὸς ὄργανου, πού ἐπιτελεῖ ὅλο καὶ περισσότερο πὺ λεπτὰ τὴν ἴδια λειτουργία. Ἡ κληρονομικότητα ὅμως τοῦ ὅ,τι ἀποκτήσαμε ἀμφισβητεῖται καί, ἂν ὑποθέσωμε ὅτι παρατηρεῖται ποτέ, εἶναι ἐξαιρετικὸ φαινόμενον· ἐκ τῶν προτέρων πάλι, καὶ γιὰ τίς ἀνάγκας τῆς ὑπόθεσης πού ὑποστηρίζουν, τὴν κάνουν νὰ λειτουργῆ μὲ αὐτὴ τὴν κανονικότητα. Ἄς ξαναφέρωμε στὸ ἔμφυτο τὴν κανονικὴ αὐτὴ μεταδοτικότητα: θὰ συμμορφωθοῦμε πρὸς τὴν πεῖρα, καὶ θὰ ποῦμε ὅτι δὲν εἶναι ἡ μηχανικὴ ἐνέργεια τῶν ἐξωτερικῶν αἰτιῶν, ὅτι εἶναι ἐσωτερικὴ ὥθησις, πού, περνώντας ἀπὸ σπέρμα σὲ σπέρμα διὰ μέσου τῶν ἀτόμων, φέρνει τὴ ζωὴ, σὲ δοσμένη κατεύθυνσιν, σὲ περιπλοκὴ ὅλο καὶ πὺ ὑψηλή. Τέτοια εἶναι ἡ τρίτη ἰδέα πού θὰ ἀνακαλέσῃ ἢ εἰκόνα τῆς ζωτικῆς ὁρμῆς.

—“Ας πᾶμε πιδ μακρῶν.” Οταν μιλοῦν για πρόοδο ὀργανισμοῦ ἢ ὀργάνου πὸν προσαρμόζεται σὲ πιδ πολὺπλοκους ὄρους, θέλουν τις περισσότερες φορὲς αὐτὸ τὸ πολὺπλοκο τῶν ὄρων νὰ ἐπιβάλη τὴ μορφή του στὴ ζωὴ, ὅπως τὸ καλοῦν στὸν πηλό : μόνο μ’ αὐτὸ τὸν ὄρο, λέγουν, θὰ ἔχουν μηχανικὴ ἐξήγηση, καί, συνεπῶς, ἐπιστημονικὴ. Ἀλλὰ ἀφοῦ δώσουν στὸν ἑαυτὸ τους τὴν ἱκανοποίησιν νὰ ἐρμηνεύουν ἔτσι τὴν προσαρμογὴ γενικᾶ, στὶς εἰδικὲς περιπτώσεις κρίνουν σὰν νὰ ἦταν ἡ προσαρμογὴ ἐντελῶς ἄλλο πρᾶγμα, — αὐτὸ πὸν πραγματικᾶ εἶναι, — ἡ πρωταρχικὴ λύση πὸν βροῖκεν ἡ ζωὴ, τοῦ προβλήματος πὸν θέτουν σ’ αὐτὴν οἱ ἐξωτερικὲς συνθῆκες. Καί τὴν ἱκανότητα αὐτὴ νὰ λύνη τὰ προβλήματα τὴν ἀφήνουν ἀνεξήγητη. Κάνοντας τότε νὰ παρέμβῃ μιὰ «ὄρμη», δὲ δίναμε περισσότερο ἑμεῖς τὴν ἐξήγηση· ἀλλὰ σημειώναμε, ἀντὶ νὰ τὸν ἀποκλείωμε συστηματικᾶ καί γενικᾶ για νὰ τὸν δεχτοῦμε καί νὰ τὸν χρησιμοποιήσωμε στὰ κλεφτὰ για κάθε ἰδιαίτερη περίπτωση, αὐτὸ τὸ μυστηριώδη χαραχτῆρα τῆς ἐνέργειας τῆς ζωῆς. — Ἀλλὰ δὲν κάναμε τίποτε για νὰ εἰσδύσωμε στὸ μυστήριον ; Ἄν ἡ θαυμαστὴ ἑναρμόνιση τῶν μερῶν πρὸς τὸ ὅλον δὲ μπορῆ νὰ ἐξηγηθῆ μηχανικᾶ, δὲν ἀπαιτεῖ ὅμως, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ τὴ δοῦν τελεολογικᾶ. Αὐτὸ πὸν, ἰδωμένο ἀπ’ ἔξω, μπορεῖ νὰ ἀποσυντεθῆ σὲ ἄπειρα μέρη ἑναρμονισμένα τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο, θὰ φαινόταν, ἴσως, ἀπὸ μέσα σὰν ἀπλή πράξις : ὅπως μιὰ κίνησις τοῦ χεριοῦ μας, πὸν τὴν αἰσθανόμαστε ἀδιαίρετη, ἀπ’ ἔξω θὰ τὴν ἀντιληφθοῦν σὰν καμπύλη πὸν μπορεῖ νὰ προσδιορισθῆ μὲ μιὰ ἐξίσωσις, δηλαδὴ σὰν μιὰ συμπαράθεσις σημείων, σὲ ἄπειρο ἀριθμὸ, πὸν ὅλα ἱκανοποιοῦν τὸν ἴδιον νόμον. Μὲ τὴν εἰκόνα τῆς ὄρμης θέλαμε νὰ ὑποβάλωμε τούτη τὴν πέμπτην ἰδέαν, καί κάτι περισσότερο μάλιστα : ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀνάλυσίς μας, πὸν μένει ἀπ’ ἔξω, ἀνακαλύπτει θετικὰ στοιχεῖα σὲ ὅλο καί πιδ μεγάλο ἀριθμὸ, τὰ ὅποια, γι’ αὐτὸ ἀκριβῶς, τὰ βρίσκομε ὅλο καί πιδ ἐκπληκτικᾶ ἑναρμονισμένα τὸ ἓνα μὲ τ’ ἄλλο, μιὰ διαίσθησις πὸν θὰ μεταφερόταν στὸ ἐσωτερικὸ θὰ συλλάμβανε ὄχι πιδ συνδυασμὸ μέσων, ἀλλὰ παραμέρισμα ἐμποδίων. Ἐνα ἀόρατο χέρι, διασχίζοντας μὲ ὄρμη ρινίσματα ἀπὸ σίδερο, θὰ ἀπομάκρυνε τὴν ἀντίστασις, μόνο αὐτὸ θὰ εἶχε νὰ κάμη, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ ἀπλότητα αὐτοῦ τοῦ ἔργου, ἰδωμένη ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἀντίστασις, θὰ φαινόταν σὰν συμπαράθεσις τῶν ρινισμάτων, καμωμένη σὲ προσδιορισμένη τάξις. — Τώρα, δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε τίποτε για τὴν πράξις αὐτὴ, καί για τὴν ἀντίστασις πὸν συναντᾶ ; Ἄν ἡ ζωὴ δὲ μπορῆ νὰ ἀναλυθῆ σὲ φυσικὰ καί

χημικά γεγονότα, ενεργεί κατά τὸν τρόπο εἰδικῆς αἰτίας, πὺ προστίθεται σὲ ὅ,τι συνήθως ὀνομάζουμε ὕλη : ἡ ὕλη αὐτὴ εἶναι ὄργανο καὶ εἶναι καὶ ἐμπόδιο. Διαιρεῖ ὅ,τι διευκρινίζει. Μποροῦμε νὰ εἰκάσωμε ὅτι σὲ διαίρεση τέτοιου εἴδους ὀφείλεται τὸ πλῆθος τῶν μεγάλων γραμμῶν τῆς ζωικῆς ἐξέλιξης. Ἀλλὰ μὲ τὴν ἐνέργειά της αὐτὴ ὑποβάλλεται σὲ μᾶς ἓνα μέσο γιὰ νὰ προετοιμάσωμε καὶ νὰ ἐπαληθεύσωμε τὴ διαίσθηση τῆς ζωῆς, πὺ θὰ θέλαμε νὰ ἔχωμε. Ἄν βλέπουμε δυὸ ἢ τρεῖς μεγάλες γραμμὲς ἐξέλιξης νὰ συνεχίζονται ἐλεύθερα πλάγι σὲ δρόμους πὺ τελειώνουν σὲ ἀδιέξοδο, καὶ ἄν, κατὰ μῆκος τῶν γραμμῶν αὐτῶν, ἀναπτύσσεται ὄλο καὶ περισσότερο ἓνα οὐσιῶδες χαρακτηριστικό, μπορούμε νὰ συμπεράνωμε μὲ πιθανότητα ὅτι ἡ ζωτικὴ ὥθηση παρουσίαζε στὴν ἀρχὴ σὲ κατάσταση ἀμοιβαίας προϋπόθεσης αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικά : τὸ ἐνστικτο καὶ τὸ νοῦ, πὺ φτάνουν τὸ ἀκρότατο σημεῖο των στὰ ἄκρα τῶν δυὸ κυρίων γραμμῶν τῆς ἐξέλιξης τῶν ἐμψύχων, θὰ πρέπη νὰ τὰ πάρωμε τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνέλιξή των, ὅχι συγκροτημένα μαζί, ἀλλὰ συστατικὰ μιᾶς ἀπλῆς πραγματικότητας πάνω στὴν ὁποία νοῦς καὶ ἐνστικτο θὰ ἦταν μόνο ἀψήεις. Τέτοιες εἶναι, μιὰ πὺ ἀρχίσαμε νὰ τὶς ἀπαριθμοῦμε, ἡ ἕκτη, ἡ ἕβδομη καὶ ἡ ὄγδοη παράσταση πὺ θὰ ὑποβάλλη ἡ ἰδέα τῆς ζωικῆς ὀρμῆς. — Ὅμως ἀκόμη μόνο ἔμμεσα μνημονεύσαμε τὸ οὐσιῶδες : τὸ ἀπρόβλεπτο τῶν μορφῶν πὺ ἡ ζωὴ δημιουργεῖ ἀπὸ τὸ κάθε τι, μὲ ἄλλατα διακομμένα, στὸ δρόμο τῆς ἐξέλιξής της. Εἴτε πάει κανεὶς στὴ διδασκαλία τῆς πραγματικῆς μηχανοκρατίας, εἴτε στὴ διδασκαλία τῆς καθαρῆς τελεολογίας, καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις οἱ δημιουργίες τῆς ζωῆς εἶναι ἀπὸ πρὶν καθωρισμένες, ἀφοῦ τὸ μέλλον μπορεῖ νὰ τὸ συναγάγωμε μὲ ὑπολογισμό ἢ διαγράφεται στὸ παρὸν κάτω ἀπὸ τὴ μορφὴ μιᾶς ἰδέας· ὁ χρόνος συνεπῶς εἶναι χωρὶς ἀποτελεσματικότητα. Ἡ καθαρὴ πείρα δὲν ὑποβάλλει τίποτε τὸ παρόμοιο. Οὔτε ὥθηση, οὔτε ἔλξη, φαίνεται νὰ μᾶς λέγη. Μιὰ ὀρμὴ μπορεῖ ἀκριβῶς νὰ ὑποβάλλη κάτι τέτοιο καὶ νὰ κάμη νὰ σκεφτοῦμε, μὲ τὸ ἀδιαίρετο αὐτοῦ πὺ νοιώθομε ἔσωτερικὰ καὶ μὲ τὴν ἐπ' ἀπειρο διαιρετότητα αὐτοῦ πὺ ἐξωτερικὰ συλλαμβάνομε, τὴν πραγματικὴ ἐκείνη διάρκεια, τὴν ἀποτελεσματικὴ, πὺ εἶναι τὸ οὐσιῶδες κατηγορούμενο τῆς ζωῆς. — Τέτοιες ἦταν οἱ εἰκόνες πὺ κλείναμε μέσα στὴν εἰκόνα τῆς «ζωικῆς ὀρμῆς». Μὲ τὸ νὰ τὶς παραβλέπουν, ὅπως πολὺ συχνὰ κάνουν, βρίσκονται φυσικὰ μπροστὰ σὲ μιὰ ἄδεια ἔννοια, σὰν

τὴν ἔννοια τῆς καθαρῆς «θέλησης τῆς ζωῆς», καὶ μπροστὰ σὲ μιὰ στεῖρα μεταφυσική. Ἐάν λάβουν ὑπ' ὄψη των τὶς ἰδέες αὐτές, ἔχουν τότε μιὰ ἰδέα φορτωμένη μὲ ὕλη, πού τὴν ἐπέτυχαν ἐμπειρικά, ἱκανὴ νὰ προσανατολίση τὴν ἔρευνα, πού θὰ συνοψίσῃ χονδρικὰ ὅ,τι γνωρίζομε γιὰ τὴ ζωτικὴ διαδικασία καὶ πού θὰ σημειώσῃ καὶ ὅ,τι ἀγνοοῦμε γιὰ τὴ διαδικασία αὐτή.

Ἐάν ἔτσι τὴν ἀντικρούσωμε, ἡ ἐξέλιξη φαίνεται σὰ νὰ ἐπιτελῆται μὲ ἀπότομα ἄλλατα, καὶ ἡ ποικιλία ἢ συστατικὴ τοῦ νέου εἴδους φαίνεται σὰν καμωμένη ἀπὸ πολλαπλές διαφορές, συμπληρωματικὲς ἢ μιὰ τῆς ἄλλης, πού ἀναπηδοῦν ὀλικὰ μέσα στὸν ὄργανισμό πού βγῆκεν ἀπὸ τὸ σπέρμα. Εἶναι, γιὰ νὰ ἐπαναλάβωμε τὴν παρομοίωσή μας, ξαφνικὴ κίνηση τοῦ χεριοῦ πού βυθίζεται στὰ ρινίσματα καὶ προκαλεῖ ἄμεση, νέα τακτοποίηση ὄλων τῶν ρινισμάτων. Ἄλλωστε, ἂν ἡ μεταμόρφωση ἐνεργεῖται σὲ διάφορους ἀντιπρόσωπους στὸ ἴδιο εἶδος, μπορεῖ νὰ μὴ ἔχῃ σὲ ὅλους τὴν ἴδια ἐπιτυχία. Τίποτε δὲ λέγει ὅτι ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους δὲν ὀφείλεται σὲ πολλὰ ἄλλατα πρὸς τὴν ἴδια διεύθυνση, πού ἔγιναν ἐδῶ καὶ κεῖ μέσα σὲ προγενέστερο εἶδος καὶ ἔτσι κατέληξαν σὲ ἀρκετὰ διαφορετικὰ δείγματα ἀνθρωπότητας· καθένα ἀπὸ τὰ δείγματα θὰ ἀντιστοιχοῦσε σὲ ἀπόπειρα πού ἐπέτυχε, μὲ τὸ νόημα ὅτι οἱ πολλαπλές ποικιλίες πού χαρακτηρίζουν τὸ καθένα εἶναι τέλεια ἔναρμονισμένες ἀναμεταξύ των· ἀλλὰ ὅλα τὰ δείγματα δὲν ἔχουν τὴν ἴδια ἀξία, γιὰ τὴν ἴδια ἀπόσταση. Δὲν εἶχαν ὅμως λιγώτερο τὴν ἴδια διεύθυνση. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ἀποφεύγοντας νὰ δώσωμε στὴ λέξη ἀνθρωπομορφικὸ νόημα, ὅτι ἀνταποκρίνονται ὅλα στὴν ἴδια πρόθεση τῆς ζωῆς.

Λίγη ἄλλωστε σημασία ἔχει, εἴτε τὸ ἀνθρώπινο γένος βγῆκεν ἀπὸ μιὰ μοναδικὴ ρίζα ἢ ὄχι, εἴτε ὑπάρχει ἓνα ἢ περισσότερα βασικά δείγματα ἀνθρωπότητας: ὁ ἀνθρώπος παρουσιάζει πάντα δυὸ οὐσιώδη χαρακτηριστικά, τὸ νοῦ καὶ τὴν κοινωνικότητα. Ἄλλὰ ἀπὸ τὴν ἀποψη ἀπὸ τὴν ὁποία τώρα τὰ ἐξετάζομε, τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ παίρνουν εἰδικὴ σημασία. Δὲν ἐνδιαφέρουν πὰ μόνο τὸν ψυχολόγο καὶ τὸν κοινωνιολόγο. Ζητοῦν πρῶτα πρῶτα βιολογικὴ ἐρμηνεία. Νοῦς καὶ κοινωνικότητα πρέπει νὰ ξαναπάρουν τὴ θέση τους στὴ γενικὴ ἐξέλιξη τῆς ζωῆς.

Γιὰ νὰ ἀρχίσωμε μὲ τὴν κοινωνικότητα, τὴ βρίσκομε στὴν τέλεια μορφή της στὰ δυὸ σημεῖα ὅπου ἀποκορυφώνεται ἡ

ἐξέλιξη, στὰ ὑμενόπτερα ἔντομα, ὅπως τὸ μυρμηγκι καὶ τὴ μέλισσα, καὶ στὸν ἄνθρωπο. Στὴν κατάστασι ἀπλῆς τάσης, ὑπάρχει παντοῦ στὴ φύσι. Ἐφτασαν νὰ ποῦν ὅτι τὸ ἄτομο ἦταν κίολας μὰ κοινωνία: πρωτόζωα πὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα μοναδικὸ κύτταρο, θάχαν σχηματίσει ἀθροίσματα, τὰ ὁποῖα, πλησιάζοντας μὲ τὴ σειρά των τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο, θὰ ἔδωσαν ἀθροίσματα ἀθροισμάτων· ἔτσι οἱ πὺ διαφοροποιημένοι ὀργανισμοὶ θὰ εἶχαν τὴν ἀρχὴ των στὴ σύνδεσι στοιχειωδῶν ὀργανισμῶν μὲ ἐλάχιστη διαφοροποίησι. Τοῦτο δὲ εἶναι φανερὴ ὑπερβολή· ὁ «πολυζωϊσμός» εἶναι ἓνα ἐξαιρετικὸ καὶ ἀνώμαλο γεγονός. Δὲν εἶναι ὅμως γι' αὐτὸ λιγώτερο ἀληθινό, ὅτι στὸν ἀνώτερο ὀργανισμό τὰ πράγματα γίνονται σὰν νὰ εἶχαν συνδεθῆ κύτταρα γιὰ νὰ διαμοιραστοῦν ἀναμεταξύ των τὴν ἐργασία. Ἡ συχνὴ ἀναστροφὴ μὲ τὴν κοινωνικὴ μορφὴ πὺ βρίσκομε σὲ τόσο μεγάλο ἀριθμὸ εἰδῶν ἀποκαλύπτεται λοιπὸν ἴσαμε τὴν κατασκευὴ τῶν ἀτόμων. Ἀλλά, ἀκόμη μὰ φορὰ, πρόκειται ἔδῳ μόνο γιὰ τάσι· κι ἂν θέλωμε νὰ ἔχωμε νὰ κάμωμε μὲ τελειωμένες κοινωνίες, καθαρὲς ὀργανώσεις διαχωρισμένων ἀτομικότητων, πρέπει νὰ πάρωμε τοὺς δυὸ τέλειους τύπους σύνδεσι πὺ ἀντιπροσωπεύουν κοινωνία ἔντόμων καὶ κοινωνία ἀνθρώπων, ἀναλλοιώτη¹⁾ ἢ πρώτη καὶ μεταβαλλόμενη ἢ δεύτερη, ἐνστικτώδης ἢ μὰ, νοητικὴ ἢ ἄλλη, παραβλητὴ ἢ πρώτη μὲ ὀργανισμό πὺ τὰ στοιχεῖα του ὑπάρχουν γιὰ τὸ ὅλο, ἐνῶ ἢ δεύτερη ἀφήνει τόσο περιθώριό στὰ ἄτομα, πὺ δὲν ξαίρει κανεὶς ἂν ἐκείνη εἶναι καμωμένη γι' αὐτά, ἢ ἂν αὐτὰ εἶναι καμωμένα γιὰ κείνην. Ἀπὸ τοὺς δυὸ ὄρους πὺ ἔθεσεν ὁ Κάντ, «τάξι» καὶ «πρόοδο», τὸ ἔντομο θέλησε μόνο τὴν τάξι· στὴν πρόοδο, ἀντίθετα, πὺ κάποτε ἀποκλείει τὴν τάξι καὶ πὺ πάντοτε ὀφείλεται σὲ ἀτομικὲς πρωτοβουλίες, ἀποβλέπει τουλάχιστο ἓνα μέρος τῆς ἀνθρωπότητος. Οἱ δυὸ λοιπὸν αὐτοὶ τελειωμένοι τύποι κοινωνικῆς ζωῆς ἀντιστοιχοῦν ὁ ἓνας στὸν ἄλλον, καὶ ἀλληλοσυμπληρώνονται. Τὸ ἴδιο θὰ λέγαμε καὶ γιὰ τὸ ἐνστικτο καὶ τὸ νοῦ, πὺ χαρακτηρίζουν ἀντίστοιχα αὐτοὺς τοὺς τύπους. Ἄν τὰ ξανατοποθετήσωμε στὴν ἐξέλιξι τῆς ζωῆς, φαίνονται σὰ δυὸ διαφορὲς, ἀλλὰ συμπληρωματικὲς ἐνέργειες.

Δὲ θὰ ξαναγυρίσωμε σὲ ὅ,τι ἀναπτύξαμε σὲ προηγούμε-

1. Ἐννοεῖται ὅτι τὸ ἀναλλοιώτο δὲν εἶναι ἀπόλυτο ἀλλὰ οὐσιῶδες. Ὑπάρχει ὡς ἀρχή, ἐπιτρέπει ὅμως στὴν πράξι ποικιλίες ἀπάνω στὸ θέμα, ἀφοῦ αὐτὸ τεθῆ.

νο ἔργο μας. Ἄς θυμίσωμε μόνο, ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι κάποια προσπάθεια νὰ ἐπιτύχη ἀπὸ τὴν ἀκατέργαστη ὕλη ὁρισμένα πράγματα, καὶ ὅτι ἔνστικτο καὶ νοῦς, στὴν τελειωτικὴ τους κατὰστασι, εἶναι δυὸ μέσα γιὰ νὰ ἀξιοποιήσουν γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἓνα ἐργαλεῖο : στὴν πρώτη περίπτωσι, τὸ ἐργαλεῖο ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἐμψύχου ὄντος· στὴν ἄλλη, εἶναι ἓνα ἀνόργανο ἐργαλεῖο, ποῦ χρειάστηκε νὰ τὸ ἐπινοήσωμε, νὰ τὸ κατασκευάσωμε καὶ νὰ μάθωμε τὸ χειρισμὸ του. Θέσετε τὴ χρησιμοποίησι, ἀκόμη περισσότερο τὴν κατασκευὴ, καὶ ἀκόμη περισσότερο τὴν ἐφεύρεσι, καὶ θὰ βρῆτε ἓνα ἓνα ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ νοῦ, γιὰτὶ ὁ προορισμὸς του ἐξηγεῖ τὴ σύστασίν του. Ἄλλὰ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἀπομένει ἓνας θύσανος ἀπὸ ἔνστικτο γύρω ἀπὸ τὸ νοῦ, καὶ ὅτι στὸ βάθος τοῦ ἔνστικτου ὑπάρχουν λάμπει ἀπὸ νοῦ. Μποροῦμε νὰ συμπεράνωμε, ὅτι ἄρχισαν μὲ τὸ νὰ ἐμπεριέχουν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο καὶ ὅτι, ἂν ξαναγυρίζαμε ἀρκετὰ πολὺ στὸ παρελθόν, θὰ βρῖσκαμε ἔνστικτα πιὸ κοντὰ στὸ νοῦ ἀπὸ ὅσο τὰ δικὰ μας ἔνστικτα, καὶ νοῦ πιὸ γειτονικὸ μὲ τὸ ἔνστικτο ἀπὸ ὅσο εἶναι ὁ νοῦς τῶν σπονδυλωτῶν μας. Οἱ δυὸ ἐνέργειες, ποῦ στὴν ἀρχὴ ἢ μιὰ εἰσέδουε μέσα στὴν ἄλλη, χρειάστηκε νὰ χωρίσουν γιὰ νὰ μεγαλώσουν· ἀλλὰ κάτι ἀπὸ τὴ μιὰ ἔμεινε μέσα στὴ φύσι τῆς ἄλλης. Τὸ ἴδιο θὰ λέγαμε γιὰ ὅλες τὶς μεγάλες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς. Κάθε μιὰ τους παρουσιάζει πολὺ συχνὰ σὲ κατάστασι ὑποτυπώδη, ἢ λανθάνουσα, ἢ δυνητικὴ, τοὺς οὐσιώδεις χαρακτῆρες τῶν περισσότερων ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις.

Ὅταν λοιπὸν μελετοῦμε, στὸ τέρας τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς μεγάλες προσπάθειες τῆς φύσεως, αὐτὲς τὶς ὁμάδες ἀπὸ ὄντα νοητικὰ στὴν οὐσία τους καὶ μερικῶς ἐλεύθερα, τὶς ἀνθρώπινες δηλαδὴ κοινωνίες, δὲν πρέπει νὰ χάνωμε ἀπὸ τὰ μάτια μας τὸ ἄλλο τελικὸ ἄκρο τῆς ἐξέλιξης, τὶς κοινωνίες ποῦ κυβερνοῦνται ἀπὸ τὸ καθαρὸ ἔνστικτο, ὅπου τὸ ἄτομο τυφλὰ ὑπηρετεῖ τὸ συμφέρον τῆς κοινότητος. Τούτῃ ἢ σύγκρισι δὲ θὰ δικαιολογήσῃ ποτὲ στερεὰ πορίσματα· θὰ μπορέσῃ ὅμως νὰ ὑποβάλλῃ ἐρμηνεῖες. Ἄν στὰ δυὸ κύρια τέρατα τῆς ἐξελικτικῆς κίνησεως συναντοῦμε κοινωνίες, καὶ ἂν ὁ ὀργανισμὸς τοῦ ἀτόμου εἶναι χτισμένος ἀπάνω σὲ σχέδιον ποῦ ἀναγγέλλει τὸ σχέδιον τῶν κοινωνιῶν, αὐτὸ γίνεται γιὰτὶ ἡ ζωὴ εἶναι συναρμολόγησι καὶ ἱεραρχία στοιχείων ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα κατανέμεται ἡ ἐργασία : τὸ κοινωνικὸ ὑπάρχει στὸ βάθος τοῦ ζωτικοῦ. Ἄν, στὶς κοινωνίες ἐκεῖνες ποῦ οἱ ἀτομικοὶ κίολας ὀργανισμοὶ ἀποτελοῦν, τὸ